

* ڈاکٹر ثوبیہ اسلام

** گلشوم یوسف

کلاسیکی شاعر اں ولوں پنجابی قصیاں وچ نسوائی جمالیاتی پیکر

(Aesthetic Appreciation of Feminine Characters in Punjabi Tales By Classical Poets)

Abstract:

Classical legendary intellectuals of Punjabi language have contributed a lot in the sphere of language, literature, art and culture. They produced masterpieces in Punjabi language that contain universal truths enveloped with the message of love, peace and tolerance. Heer Waris Shah, Mirza Sahiban, Sassi Punnu, Shireen Farhad, Sohni Mahinwal, Saif ul Maluk, Qissa Yousaf Zulakha and Laila Majnun are literary representatives of heritage of the Punjab in a real sense. In the classic literature of Punjabi language poets like Waris Shah, Hashim Shah, Qadir Yar, Syed Fazal Shah, Mian Muhammad Bakhsh, Maulvi Ghulam Rasool Alampuri and Daim Iqbal Daim quenched their thirst for knowledge and created exemplary literature. These philosophers present different picturesque of their heroines like Heer, Sahiban, Sassi, Sohni, Shireen, Badi ul Jamal, Laila and Zulekha that have been discussed in this paper. The paper also throws light on the aesthetic appreciation of feminine characters in Punjabi tales by classical poets.

Keywords:

Punjabi Classical Literature, Punjabi Poetry, Poetic Aesthetics, Aesthetic Appreciation, Feminine Characters, Punjabi Tales, Folk Tales, Waris Shah, Hashim Shah, Qadir Yar, Syed Fazal Shah, Mian Muhammad Bakhsh, Maulvi Ghulam Rasool Alampuri, Daim Iqbal Daim.

شاعری دا جمالياتی کچھ

تاریخ دے مٹھلے دور وچ انسان اجتماعی زندگی گزار داسی ایسے توں اوہدی محسوسات دا مرکز اجتماعیت ای سی۔ اوہ اپنے اوہناں جذبیاں دا اظہار پینٹنگ، سٹگ تراشی، مجسمہ سازی، مو سیقی، شاعری تے رقص و غیرہ راہیں کردار بھیا اے۔ اک تحقیق کار دا یہناں جذبیاں دایہیان کردہ کسے وی شکل وچ اظہار ای دراصل ”جمالياتی ذوق“ اکھواند اے۔ انسان فطرتاً حسن پرست اے۔ بھاویں اوہ ظاہری حسن و جمال ہووے یاں حقیقی حسن، عشق مجازی ہووے یا عشق حقیقی۔ انسان دا جمالياتی ذوق ای اے جیہڑا جمال دے لکے ہوئے رازاں نوں کھولن تے سمجھن دی دعوت دیندا اے۔

جمالیات دا مڈھ یونان توں بجھا۔ ایہہ لفظ ”جمالیات“ انگریزی دی اصطلاح Aesthetics دے مطابق اے۔ انگریزی وچ ایہہ اصطلاح یونانی زبان توں لئی گئی اے جیہڑی حواسِ خسہ دے ذریعے مرت داعرفان حاصل کرن دے معنیاں وچ ورتی جاندی سی۔

انگریزی لفظ Aesthetics اک وسیع مفہوم رکھدا اے۔ ایہدے توں مراد ہر اوہ شے ہوندی اے جیہد اتعلق حس تے خاص طور تے حس لطیف نال ہووے۔

جمالیات دا مفہوم تے اس دا دائرہ حسن دی ماہیت تے اوہدے متعلق نظریات سقراط، افلاطون تے ارسطو دے زمانے نال رلدے نئی پر بام گارٹن دے موجب Aesthetics دی مخصوص اصطلاح فلسفہ حسن لئی رائج ہوئی تے اس علم دے اپنے خدو خال واضح ہونے شروع ہوئے۔ بام گارٹن دے مطابق:

”ایسی ہر چیز اور ایسے تمام مظاہر جن کا حسی اور اک مسرت بخش ہو اور جو ہمارے احساسِ جمال کو برائیخنہ کرے جمالیاتی مطالعہ کا موضوع ہے۔“⁽¹⁾

ہیگل دے مطابق:

”جمالیات کو فنون لطیفہ کے فلسفے تک محدود کیا اور مظاہر فطرت کے حسن کو جمالیاتی مطالعہ کے حدود سے باہر رکھا۔“⁽²⁾

فاضی جمال حسین ”جمالیات اور اردو شاعری“ وچ لکھدے نیں:

”جمالیات کے حدود میں مو سیقی، مصوری اور رقص سمجھی کا حسن شامل ہے۔“⁽³⁾

جمالیات دا موضوع حسن تے فنون لطیفہ ای نہیں تے ایس دا تعلق وی حسن تے سوپن دیاں مسئلیاں نال ای ہو گیا یادو جیاں لفظاں وچ بے ایس نوں فلسفہ ای نیا اے تے فیر حسن تے اطیف فنون دا فلسفہ ہو سکدا اے ایسے گل نوں مجنوں گور کھپوری نے ایس طرح آکھیا اے:

”جمالیات توں مراد اوہ نظر یئے نیں جیہڑا کہ سوپن نوں پسند کردا اے تے اوس دے آل دوالے تے خصوصیتاں دی تحقیق تے تشریح کردا اے۔“⁽⁴⁾

حدیث شریف وچ اے:

”اللَّهُ جَمِيلٌ وَيَحْبُبُ الْجَمَالَ“⁽⁵⁾

(اللَّهُ خُوبصورت اے تے خوبصورتی نوں پسند فرماندا اے)

ایہہ کائنات اللہ تعالیٰ نے بہترین تخلیق کیتی۔ ہر شے اپنے اپنے محور وچ حرکت کر دی اے۔ ہر موسم اپنی اپنی رعنائی تے خوبی دے نال ایس کائنات نوں مزین کر دے نیں۔ اللہ تعالیٰ مزید فرماندے نیں:

”لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ“⁽⁶⁾

(تے اسی انسان نوں ودھیا تقویم اٹے بنایا)

”ایہہ وی آکھیا جاندا اے کہ فنون لطیفہ دا اک مقصد ایہہ وی اے کہ ایہہ انسانی تحریبے دی وضاحت کرن عالم محسوسات توں لے کے فکر و قیاس تک ایہہ دعویٰ ہر سطح تے عین حقیقت دے مطابق اے۔ سارے فنون کم و بیش

کے نہ کسے رنگ وچ زندگی دی ترجمانی کر دے نیں ایہہ ترجمانی معمولی وی ہو سکدی اے تے تاثرات و محسوسات دی وی ہو سکدی اے مثلاً ایہہ کہ پھلاں دی اک پلیٹ نوں مصور دے تخلی نے کنج ویکھیا اے یافیر انچ وی ہو سکدا اے کہ ترجمانی ”ہمہلت“ دی سطح دے یافیر ”جنگ تے امن“ دی سطح تے ایہہ وی ہو سکدا اے کہ ورڈزور تھوڑا شاعر اپنے بچپنے نوں یاد کر دیاں ہوئیاں ہیشگی داشعور حاصل کرے۔ ایہہ دے وچ وی کوئی شک نہیں۔ ماں یکل اپنجلو یار ووڈن دا اک مجسمہ اپنے وچ اک جامعیت و سمعت اپنے وصف خاص اپنے مراج تے اپنی حقیقی نوعیت دے اعتبار نال تجربے دی ترجمانی نال ای تخلی اے۔”⁽⁷⁾

تصویری، موسیقی، خطاطی، گائیکی، شاعری آپس وچ اک خاص تعلق اے۔ موسیقی، خطاطی، گائیکی وچ ساختگی شے Balance تقطیع اے۔ موسیقی دی تعلیم لئی چار لائناں وچ ریاض کرنا پیندا اے۔ ایسے طرح خطاطی سکھن لئی چار لائناں دی تقطیع وچ ای مشق یا فیر ریاض کیتا جاندا اے۔ ایسے طرح شاعری وچ اوزان دا بنیادی کردار اے۔ جیوں گائیکی لئی ریاض، سُرتال وچ اک Balance توازن ہوندا اے ایس طرح گائیکی ویلے اک گلوکار اک آواز توں دو جی آوازنوں چکدا اے جد کہ کدھرے اوہ ایسے طرح گائیکی دے وقت اوہ اک آوازنوں دو جی آواز دے تھلے دبادیندا اے یافیر اوہنوں اک آوازنوں دو جی دے اُتے اٹھاندا اے ایسے طرح شاعری دی کتابت کر دیاں ہوئیاں شعر دے وچ شامل Rhythm دا مزہ اک کاتب وی لیندا اے جویں گلوکار کے حرف نوں لمبا کچھدا اے یافیر ایہنوں چھوٹا کر دیندا اے ایسے طرح کتابت کر دیاں ہوئیاں بعض حرفات دی ”مد“ یعنی کشش کچھ کے ایہہ دے وچ ردھم پیدا کر دیتا جاندا اے۔ بہر حال قاری سامع ایس توں ضرور متاثر ہوندا اے۔⁽⁸⁾ پنجابی شاعری وچ سراپا نگاری نوں سمجھن لئی شاعری، کتابت، موسیقی، گائیکی نوں سمجھنا تے ایہناں فناں دے وچ شامل ردھم Rhythm موسیقیت نوں سمجھنا ضروری اے۔ ایہہ سراپا نگاری شاعر ادا دے تخلی تے اوہ دے وچ شامل موسیقیت تے بیان شدہ پیکر وچ اک اجیہا توازن پیدا کر دا اے جیہدے توں کدھرے وی ایہہ شک نہیں پیندا کہ شاعر سراپا نگاری وچ جو جمل پنے دامظاہرہ کر رہیا اے جویں پہلاں بیان کیتا گیا اے کہ ہر انسان وچ اک نفس کثیف ہوندا اے تے اک نفس لطیف ہوندا اے۔ شاہکار اوہ چاہے شاعری دا ہووے، چاہے مصوری

وچ ہووے یا خطاطی وچ ہووے یا مو سیقی وچ ہووے شاہکار یعنی Master Piece اودوں وجود وچ آؤندے اے جدوں نفس لطیف، نفس کثیف دے اُتے حاوی ہو جاوے۔ لہذا سر اپانگاری تے جمالیاتی تقید کر دیاں ہوئیاں بیان کردہ سارے فون دے اتار چڑھاؤ، رعنائیاں، رد ٹھم Rhythm، موسیقیت گائیکی تے شاعری وچ شامل لطیف جذبیاں نوں بیان کرن لئی اپہناں دے لطیف گوشیاں تے بھر پور نظر ہونی چاہی دی اے۔

پنجابی کلاسیکل شاعری وچ ہیر وارث شاہ وچ جھتے اوس دور دی سیاسی، سماجی تے معاشرتی حیاتی دیاں انہٹ تصوریاں موجود نہیں اوتھے اپہناں کرداراں دے وصف سامنے آؤندے نہیں تے شاعرانہ تخلیل اپنے اپنے ڈھنگ نال واضح ہوندے۔ ایسے طرح دوچے پنجابی کلاسیکی شاعر میاں محمد بخش، مولوی غلام رسول عالپوری، قادریار، ہاشم شاہ، سید فضل شاہ تے دامِ اقبال دامِ دام دے ناں کے تعارف دے محتاج نہیں۔

مرزا صاحبائیں

مرزا صاحبائیں دا قصہ ساریاں توں پہلوں پیلوں نے لکھیاے ایس توں بعد ایس قصے نوں لکھن والیاں وچ احمد دین، غلام رسول، میاں چاندی، جیون خال باجوہ، احمد شاہ سید، اکبر شاہ، حافظ برخوردار، محمد بوٹا، جان محمد، جیوا سنگھ، چراغ دین، حشمت شاہ، خواہش علی، دامِ اقبال دامِ، سراج القادری، سندر سنگھ، شاہد رضا، شیر محمد، کریم بخش حاجی، میاں محمد بخش، گلزار، محمد دین قادری، میاں محمد الدین، محمد حسن الدین حکیم، محمد شاہ سید، محمد فقیر، محمد شفیع، مولا بخش مستری، مولا شاہ سائیں، میراں شاہ جالندھری، نزیر اختر نوشانی، نور محمد گدائی، گوپال سنگھ، ملک اشرف، احمد یار مرالوی، محبوب عالم مولوی، قطب الدین، عبدالجید کریام والا، محمد بوٹا اثر انصاری (قلمی) وغیرہ دے ناں شامل نیں۔⁽⁹⁾

تحفہ الفقراء قصہ مرزا صاحبائیں

مرزا صاحبائیں دا قصہ ساریاں توں پہلاں پیلوں نے لکھیاے ایس توں بعد ہور شاعرائیں نے پنجابی وچ تصنیف کیتا۔ پیلوں تے حافظ برخوردار دی لکھی مرزا صاحبائیں چوکھی مقبول اے جد کہ میاں محمد الدین نے ”تحفہ الفقراء قصہ مرزا صاحبائیں“ دے سرناویں ہیٹھ ایہنوں تصنیف کیتا جیہدے نسوانی کرداراں دا جائزہ ایتھے پیش کیتا جاوے گا۔

”پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ مرتب کرن والیاں دی تحقیق موجب پیلو

(1675-1580ء) پہلا شاعر اے جیئنے مرزا صاحب دی لوک داتان نوں
لکھیا۔⁽¹⁰⁾

جس بارے حافظ برخوردار، احمد یار مرالوی تے میاں محمد بخش ہوراں نے اپنے وچاراں وچ سلاہنا کیتی

اے۔

”پیلو دا قصہ اپنے زورتے سادگی دے لحاظ نال پنجابی ادب وچ اچی تھاں رکھدا
اے۔ پیلو نے اپنا قصہ وار دی طرز تے لکھیا۔ زبان عوامی اے تے عربی
فارسی تے لفظاں دی ورتوں عام اے۔“⁽¹¹⁾

ایہدے وچ صاحب دے حُسن دی تعریف انجکھیتی گئی اے:

کڈھ کیجے لے گئی ، خان کھیوے دی دھی
گز گز لمیاں میڈھیاں ، رنگ جو گورا سی
جے دیوے پیالہ زہر دا میں مرزا لیندا پی
جے مارے برچھی کس کے ، مرزا کدی نہ کردا سی
ابنی موت آپ مرالا ، میرے نال تھانوں کی⁽¹²⁾

حافظ برخوردار ہوراں دا تعلق پنڈ مسلمانی ضلع گوجرانوالہ نال سی۔ اوہ ”یوسف زلینجا“ دے پہلے لکھاری
نیں۔ اوہناں ایہہ قصہ 1090ھ وچ لکھیا۔ جدوں کہ سکی پتوں 1620ء تے فراکش ورش (1091ھ) وچ لکھے۔
ایہدے توں علاوہ مرزا صاحب دا قصہ وی لکھیا۔ ایہناں توں پہلاں ایہہ قصہ پیلو وی لکھ چکیا سی ایس قصے توں ای
حافظ برخوردار نوں زیادہ مشہوری حاصل ہوئی اے۔ اوہناں دا جنم 1030ھ دے نیڑے دیسا جاندالا۔ اوہناں
قصہ یوسف زلینجا نواب جعفر خاں دے کہن تے لکھیا۔ ایس قصے دا انداز بڑا شگفتہ تے کلام وچ روانی اے اتے ایس
قصے وچ عربی تے فارسی لفظاں دی ورتوں ڈھیراے۔⁽¹³⁾

دھی کھیوے دی صاحب دا جس تے ہوراں گھنڈ کڈھن
تے پریاں پر بہت سیئنے جٹی دا ویکھ حُسن

صاحب دا قد سرو گل کونج مینوں دو بکھے واہ پون
 لباں سے جام شراب دا پی عاشق مست بھون
 صاحب دے خونیں نین پکھاوے بازاں وانگ تکن
 اوہ پاڑن ول ول دلاں نوں کمیں رت پون
 پینیاں تھیں نوکاں ترکش جد لٹن
 رکھ نشانے دلاں تے کھیاں وانگ پٹن
 اوہ باہجوں کھلیئیوں سرمیئوں انویں گھاہ کرن
 جاں نوکاں کڈھن کھلیئیوں سولی لوک چڑھن⁽¹⁴⁾

شاعر نے جہنگ دی مثال بہشت وانگوں دتی اے کہ جھٹھ حوراں جنت وچ ہندیاں نیں تے کھیڈ
 دیاں نیں۔ کھیوے خان دی دھی جیہڑی کہ رج کے سوہنی سی اوہدے کو لوں تے حوراں وی گھنڈ کڈھ دیاں سی۔
 صاحب ایسی سوہنی سی کہ پریاں اوہدا حسن ویکھ کے پہاڑاں اُتے کھلو جاندیاں سن۔ صاحب اُجھی لمحی سی اوہدا
 قداینا سی کہ شاعر نے اوہدے قدنوں سرو دے درخت نال تشبیہ دتی اے۔ اوہدے ہونٹ عاشقاں لئی شراب دا
 جام سی۔ صاحب دیاں اکھاں وچ لال ڈورے سن۔ ایس توں شاعر نے اوہ دیاں اکھاں نوں خونیں آکھیا اے۔
 جیہڑا بکھے بازاں وانگوں شکار نوں تک دیاں نیں۔ اوہ دیاں اکھاں دلاں نوں چیر دیاں نیں۔ اوہ دیاں پلاکاں
 دیاں نوکاں تیراں وانگوں نکھیاں نیں جیہڑاں دلاں نوں نشانے بنائے کھیاں وانگ پڑدیاں نیں۔ سُر مے کھلے
 توں بغیر اوہ دل زخمی کر دیاں نیں تے جے اوہ کھلے دیاں نوکاں کڈھ لوے تے اکھاں دا حسن ویکھ کے تے لوک
 سولی چڑھ جاندے سی۔

تحفۃ القراء قصہ مرزا صاحب دے مصنف میاں محمد الدین علاقہ جنات دے رہن والے سن جیہڑا ضلع
 گوجرانوالہ دے مشہور موضع دلاور چیمہ وچ پیدا ہوئے۔ تحفۃ القراء قصہ مرزا صاحب 1290ھ وچ مکمل کیتی۔⁽¹⁵⁾

محمد الدین ایہہ قصہ جوڑیا مل بیٹھے دو یار
 مرزے تے صاحب دے عشق دا ہویا روشن ذکر اذکار⁽¹⁶⁾

اوہدے کئیں موتی چمکدے جیوں سورج چڑھے تریل
ول پوندے نیں وچ والیاں نزا دھاری دی ویل
ابرو ناگ کروندیئے دو کھلے مکھ میل
پین ڈورے وچ رخساریاں جیوں پانی اتے تیل⁽¹⁷⁾

شاعر دامشاہدہ تے فیر اوس مشاہدے دا استعمال اپنی جگہ نویکلا اے۔ ایہناں شعراں وچ صاحبائے
کئیں انج موتی جگدے نیں جیویں سورج نال تریل دے قطڑے چمکدے نیں۔ اوہدیاں والیاں دے ول قوس
قرح دی طرح رنگ بکھیر دیاں نیں۔ تے اوہدے ابروانچ نیں جیویں دو کروندیئے سپ، اک دوچے نال منہ جوڑ
کے بیٹھے نیں اوہدیاں گھاہ تے ڈورے انج نظر آوندے نیں جویں پانی اتے تیل پیا ہوندا اے۔

ہیر راجحا

پنجابی زبان وچ دمودر توں لے کے ہن تکر بہت سارے شاعراں نے ”ہیر راجحا“ دی داتستان نوں اپنے
اپنے انداز وچ نظمایا اے۔ جیہناں وچ دمودر داس، احمد کوی، شاہجہاں مقبل، حافظ برخوردار، میرن، وارث شاہ، حامد
شاہ عباسی، ہاشم شاہ، سید فضل شاہ، احمد یار گجراتی، چراغ دین اعوان، گور داس، علی حیدر، بھگوان داس، احمد بخش غافل،
میاں محمد بخش، بھگوان سنگھ، جوگ سنگھ، احمد دین لنگریاں، مولوی احمد یار پھالیہ، اللہ بخش خادم، میاں اللہ دستہ، محمد
اسما علیل مسکین، محمد شاہ، محمد بخش فرشی، عبدالکریم ناعت، استاد بیربل، کامل داس بہبل، حشمت شاہ، غلام حسین، احمد
بخش ٹوانہ، احمد دین، خواہش علی، رام سنگھ، عبد الجید، کریم بخش واصل، کشن سنگھ عارف، گوپال سنگھ، لاہور سنگھ، لہبو
شاہ، مولوی نور الدین مسکین، مجید وارث، محمد عظیم، محمد نذیر اختر، محمد نذیر صابری رفیق، مقبول احمد، مولا بخش کشتہ،
روشن، نور محمد گدائی، نیاز احمد، فضل حسین قبسم، داکم اقبال داکم، شاہ مشرف، کشن سنگھ، کوکل بند، کشور بند، منشی امام
الدین، لکھا سنگھ، فقیر محمد فقیر، میاں محمد عمر، غلام جیلانی رہنگی، مولوی عبید اللہ، محمد دین سوختہ، کاہن سنگھ، چراغ
عبد الواحد عزیز، احمد گوجر، حسین احمد، غلام قادر حیدر، محمد بن داور پوری، میاں محمد دین تے احمد شاہ۔⁽¹⁸⁾

وارث شاہ نوں پنجابی داشیکسپیر، مولییر تے کیٹ، سعدی دادرجہ وی دتا جاندا اے۔ وارث شاہ دی ایہہ
تصنیف علم دا اک اجیہا خزانہ اے جیہدے توں پار کھا اپنی علمی پیاس نوں ہر دور وچ بجاہندے رہے۔ وارث شاہ نے
ایس تصنیف وچ ہیر، سہتی دے سراپے تے عورتاں دیاں قسمائیں طرح بیان کیتیاں نیں جیویں اوہ ایس قصے وچ

کائناتی سچ دے طور تے سامنے آؤندیاں نیں تے ایس سراپا نگاری وچ پنجاب دی ثقافت، رویے، رشتے گھل کے سامنے آؤندے نیں۔ جیہڑے اندازوچ وارث شاہ نے ہیر دی سراپا نگاری بیان کیتی اے اوہ وارث شاہ دا ای خاصاً۔

سر اپا ہیر

کہی ہیر دی کرے تعریف شاعر متحے چکدا حُسن مہتاب دا جی
 چونی چونڈیاں رات جیوں چن دوالے سرخ رنگ جیوں رنگ شہاب دا جی⁽¹⁹⁾

ہیر دا سراپا بیان کرن گلیاں وارث شاہ نے کمال کیتا اے۔ اوہ کہندے نیں کہ شاعر ہیر دی کیہ تعریف کرے کہ اوہد امتحاچن واٹگوں روشن اے۔ یعنی وارث شاہ نے ہیر دے متحے نوں چن نال تشیبیہ دتی اے جیوں چن دے دوالے رات ہندی اے تے چن دا حسن سلکھنا ہند اے۔ ہیر دے روشن متحے دی جھال کوئی جھل نہیں سکدا۔

نین نزگی مرگِ موڑے دے گلھاں ہلکیاں بھل گلاب دا جی
 بھواں وانگ کمان لاہور دسن کوئی حُسن نہ انت حساب دا جی
 سُرمہ نیناں دی دھار وچ پھب رہیا چڑھیا ہند تے کلک پنجاب دا جی⁽²⁰⁾

وارث شاہ دا مشاہدہ، تجربہ تے علم بہت زیادہ اے۔ ہیر دیاں اکھیاں نوں نزگی تے موڑے دیاں گول گول اکھیاں نال تشیبیہ دتی اے۔ اوہدیاں گلہاں نوں گلاب دے پھل واٹگوں آکھیا اے۔ ہیر دیاں بھواں لاہوری کمان واٹگوں سن۔ یاد رہوے کہ اوں زمانے وچ لاہور وچ اجھیاں کماناں بنائیاں جاندیاں سن جیہناں دادو جی دنیا وچ کوئی شانی نہیں سی۔ جتھے ایہہ کماناں بنائیاں جاندیاں سن اوں علاقے نوں اچ وی محل کمان گراں کھیا جاندرا اے۔ وارث شاہ نے لاہور دی بنی ہوئی ایس خوبصورت کمان نال ہیر دیاں بھواں نوں تشیبیہ دتی اے تے ہیر دے نیناں دی دھار وچ سُرمہ انچ پھب دا سی جیوں ہند تے پنجاب دے حُسن دا لشکر چڑھیا ہووے۔

کھلی ترنجناں دے وچ لکھدی ہے ہاتھی مست جیوں پھرے نواب دا جی
 جیہڑے وکھنے دے ریجھ وان آہے وڈا واعدا تہاں دے باب دا جی
 چلو لیتے القدر دی کرو زیارت وارث شاہ ایہ کم ثواب دا جی⁽²¹⁾

جیوں وارث شاہ نے ہیر دا سراپا بیان کر دیاں ہویاں ایہہ شعر لکھے نیں کہ ترنجناں وچ ہیر انچ پھر رہی

اے جیویں کے نواب دا ہاتھی مست ہو یا پھردا اے یعنی ہیر ترجنہاں وچ ساریاں گھریاں توں وکھری نظر آؤندی اے تے ہر کسے دادل کردا اے کہ ہیر نوں اک واری ضرور وکھدے کیوں جے ہر کوئی ایہدے دیدار داشتاق اے تے وارث شاہ دے نیڑے ایہہ ثواب دا کم اے تے ہیر ول دنیا انج وکھدی اے جیویں لوک لیلۃ القدر دے آون دی اڈیک کردا نیں۔

ہونٹھ سرخ یا قوت جیوں لعل چمکن ٹھوڈی سیب ولا یتی سار وچوں
نک الف حسین دا پپلا سی زلف ناگ خزانے دی بار وچوں
دند چنبے دی لڑی کہ ہنس موتی دانیں نکلے حُسن انار وچوں (22)

جیویں سرخ یا قوت لعل والگوں چمکدا اے ایسے طرح ہیر دے ہوٹھ چمکدے نیں تے اوہدی ٹھوڈی ولا یتی سیب والگوں اے۔ وارث شاہ نے ہیر دے نک نوں الف حسین دا پپلا آکھیا اے۔ کیوں جے اوہ دی بہت اچا تے سکھا ہندما اے تے زلف انج سی جیویں خزانے دے اُتے ناگ بیٹھا ہووے۔ ہیر دا حُسن اک اجیہا خزانہ سی جیہدے اُتے زلغاس دی صورت وچ ناگ بیٹھا سی۔ دندال نوں اک پاسے چنبے دی لڑی آکھیا اے تے دوجے پاسے جیویں ہنس دے موہنہ وچ موتی ہووے اینویں ای ہیر دے موہنہ وچ دند موتیاں والگوں نظر آؤندے نیں۔ ایسے مصروع وچ ای تیجی تشبیہ انار دے دانیاں نال دتی اے جیہڑا صرف وارث شاہ دا ای کمال اے۔

لکھی چین کشمیر تصویر جٹی قد سرو بہشت گلزار وچوں
گردن کونج دی انگلیاں رو انہہ پھلیاں ہتھ کوڑے برگ چnar وچوں (23)

چین وچ مصوری زمانہ قدیم توں کیتی جاہی اے۔ ایسی مصوری وچ جیہڑے چھرے بنائے جاندے اوہ معصوم تے متوازن نظر آؤندے نیں۔ وارث شاہ ایہدے وچ چین دی بنی تصویر نوں کشمیر دے حُسن نال تے پنجاب دی جٹی دے قدم کاٹھ نال جوڑدا اے تے ہیر نوں جنت توں نکلی حور نال تشبیہ دیدا اے۔ کونج اک پرندہ اے جہدی گردن پتلی تے لمی ہوندی اے۔ ہیر دی گردن وی کونج والگوں اے انگلاں رو انہہ دیاں پھلیاں والگوں پتلیاں تے لمیاں نیں۔ چnar دادرخت زیادہ تر کشمیر وچ پایا جاندا اے۔ ایسی درخت دے پتے پنچے دی شکل دے ہندے نیں جیہنال وچ پتے دیاں رگاں واضح ہوندیاں نیں تے ایسی پتے دے آر پار نظر آؤندی اے۔ ایسے توں وارث شاہ نے ہیر دے ہتھاں نوں کوڑے آکھ کے تے نال ای چnar دے پتے نال تشبیہ دتی اے۔

باہاں ویلیاں گنھے لکھن چھاتی سنگ مر مر گنگ دھار و چوں
 چھاتی ٹھاٹھ دی اُبھری پٹ کینوں سیب لین دے چنیں انبار و چوں
 ڈھنی بہشت دے حوض دا منگ قبہ پیڈو مغلی خاص درکار و چوں
 کافور شہنا سرین بانکے ساق حُسن ستون مینار و چوں
 سُرخی ہوٹھاں دی لوہڑے دنداسڑے داخو جے کھتری قتل بازار و چوں⁽²⁴⁾

وارث شاہ نے ہیر دے نسوانی اعضا دی تعریف اپنے ڈھنگ نال کیتی اے جیہدے وچ اوہدیاں
 بانہواں ویلنے و چوں کڈھیاں تے چھاتی سنگ مر مر دی اُبھری تے پٹ لین دے سیب تے ڈھنی منگ دا حوض تے
 پیڈو (پسلیاں توں کمر تیکر دا حصہ) مغلی اے۔ خشبوواں دے ٹلے ایں پتھر دے حُسن مینار و چوں آ رہے
 نیں۔ اوہدے ہوٹھاں دی سُرخی دنداس سے دی سُرخی نال رل کے قہر ڈھارہئی اے۔

سُسی پنوں

سکی پنوں دے قصے دا تعلق سندھ صوبے نال اے۔ ایں قصے نوں وی بے شمار شاعر اں نے لکھیا پر
 جیہڑی مشہوری ہاشم شاہ دی کتاب نوں ملی اے اوہ کے دوسری کتاب نوں حاصل نہیں ہو سکی۔ سکی پنوں دا قصہ
 لکھن والیاں وچ حافظ برخوردار، احمد یار مرالوی، مولوی غلام رسول قلعہ میاں سنگھ، محمد دین مشی غلام، نور محمد، محمد
 یعقوب، حسرت، فضل الہی، فضل شاہ محمد بوثا، محمد رمضان، محمد صادق، نظام دین، موہن لال، پنڈت، لکھنی رام،
 گوپال سنگھ، خوشی رام، مولا بخش مستری، مولا شاہ سائیں، محمد صفوری، چراغ علی شاہ، سائیں، یتیم شاہ، غلام حسین،
 سید میر حسین، مقبول احمد، اسماعیل قلندر تے عشق لہر قابل ذکر نیں۔ مجموعی طور تے اسی شاعر اں نے ایہہ قصہ
 لکھیا اے۔⁽²⁵⁾

سکی پنوں دے قصے دا تعلق سندھ صوبے نال اے۔ مجموعی طور تے اسی شاعر اں نے ایہہ قصہ لکھیا
 اے جیہناں دے ناں پہلے دتے جا چکے نیں۔ ایں قصے نوں وی بے شمار شاعر اں نے لکھیا پر جیہڑی مشہوری ہاشم شاہ
 دی کتاب نوں ملی اے اوہ کے دوسری کتاب نوں حاصل نہیں ہو سکی۔

ہاشم شاہ (1752-1821ء) ہوراں دا تعلق امر تسر نال وی رہیا تے رعیہ ضلع سیالکوٹ نال وی۔
 اوہناں دیاں لکھتاں وچ سُسی پنوں، سوہنی مہینوں، شیریں فرہاد، لیلی مجھوں تے ہیر راجھا شامل نیں۔ ایہناں

قصیاں توں علاوہ اوہناں دو ہٹرے وی لکھے۔ دیوان ہاشم، مشنوی ہاشم راج نیتی، چہار یار، گلیان مala، زبدہ الرمل، طب ہاشم، شلوک ہاشم، سی حرفیاں ہاشم بارے وی جانکاری ملدی اے۔ اوہ اردو تے ہندی دے وی شاعر سن، پنجابی عروض توں چنگی طرح واقف سن۔ بولی بڑی ٹھیکھ تے رسیلی اے۔ تشبیہاں، محاورے تے استعارے بڑے سچے تے چجیں ورتے نیں۔⁽²⁶⁾

سکی داسرا پا پیش کر دیاں ہوئیاں بڑے اختصار کو لوں کم لیا اے، جیہڑا اوہناں دے فن شاعری اتے بھرپور گرفت دا پینڈ سدا اے۔

سی جنم لیا شب قدرے، مثل ہلال درخشاں
ویکھ بے آب ہون گنگ موتی، مانک لعل بد خشاں
عقل خیال قیاسوں باہر، نظر کرے ول نقشان
ہاشم آکھ تعریف حسن دی، سمس مثال زرافشاں⁽²⁷⁾

شب قدر دی رات سکی نے پہلی رات دے چن و انگوں نکلی ایہدے حسن و شباب دی خوبصورتی اگے گنگ موتی، یا قوت تے بد خشاں دے لعل دی خوبصورتی وی ماں دے گئی ایہدے نقش دے آک نظر پاؤں والے دی عقل دنگ رہ جاندی سی کیوں جے اوہ خواب و خیال توں وی ودھ کے سوہنی سی ہاشم شاہ ایہدے حسن دی تعریف وچ ایہہ کہیا کہ ایہہ سنہری کرناں والے سورج و انگوں سی۔

31 دیں بندوچ سید ہاشم شاہ ہوری سکی دے جوان ہون بارے لکھدے نیں :

سی ہوئی جوان سیانی، سورج جوت سوائی
صاحب علم حیا حلیمی، عقل ہنر چترائی
ماں پیو ویکھ کار گیر کوئی، چاہن کیتی کٹمائی
ہاشم سنی سی مصلحت، غیرت ہو سوائی⁽²⁸⁾

یعنی جدول سکی جوان ہوئی تے ایہد اچھرہ سورج و انگوں چک رہیا سی۔ ایس جسم صورت وچ علم، حیا، حلیمی، عقل ہنر تے داناں شامل سن۔ سکی دے ماں پیو دی ایہہ خواہش سی کہ کوئی ہنر مند لڑکا لبھ کے ایہد اویاہ

کر دتا جاوے جدؤں کسی دے ماپے ایہدے ویاہ دی گل کر دے تے اوہ شرم دے مارے سرخ ہو جاندی۔ جدؤں کسی نوں اوہدے باپ نے اپنے کوں بٹھا کے گل شروع کیتی کہ ہن توں جوان ہو گئی ایں تیریاں واگاں تیرے اپنے ہتھ وچ نیں اسی دھوپی ہاں تے تیرے لئی رشتے چلگیاں تھاواں توں وی آرہے نیں اگر تینوں کوئی لڑکا پسند اے تے توں خود دس دے۔

ایہدے جواب وچ:

سّی مُول جواب نہ کیتا، نال پیو توں شرماندی
دل وچ سوز ہوئی پر آنسو، لیکھ لکھے کرماد دی
ڈھونڈن ساک نمانے دھوپی، میں دھمی بادشاہ دی
ہاشم پھیر نہ ناؤں لئیونے، ویکھ سّی درماندی⁽²⁹⁾

کسی حیادی ماری نے اپنے ماں پیوںوں کوئی جواب نہ دتا۔ ایہدے دل وچ درد بھری کسک سی اور اکھیاں چوں اتھروں نکل رہے سن خورے ایہدے نصیب وچ کیہ لکھیا اے اوہ بادشاہوں دی دھمی اے تے ایہدے والدین ایہدا رشتہ دھوپیاں وچ لجھ رہے نیں ہاشم اوہدے ماں پیونے اوہنوں پریشان پاکے ہو ر گل کرنی مناسب نہ سمجھی۔ 70 دیں بندوچ ہاشم شاہ نے کسی دے سراپے دی مزید تعریف اپنے اپھے تے سچے ڈھنگ نال لیتی اے۔

سّکی آن ڈٹھا وچ نیندر، ہوت بے ہوش جو خوابوں
سورج وانگ شعاع حُسن دی، باہر پوس نقابوں
بے لکھ پا صندوق چھپائیے، آوے منگ گلابوں
ہاشم حسن پریت نہ چھپدے، تارک ہون جوابوں⁽³⁰⁾

کسی نے جدؤں خواب وچ نئے پنوں نوں ویکھیا ایہدے حسن دیاں شعاواں نقابوں باہر نکل کے آرہیاں سن۔ گلاب دی خشبوںوں لکھ صندوقاں وچ چھپائیے پر اوس خشبوںوں کوئی بند نہیں کر سکد اہاشم حسن تے پریت کدے وی نہیں چھپدے بھاواں لکھ چھپائیے۔

شیریں فرہاد

قصہ شیریں فرہاد دا تعلق ایران دی دھرتی نال اے۔ فیر وی کئی پنجابی شاعرائے ایہہ قصہ لکھیا ایہہ
قصہ لکھن والیاں دے جیہڑے ناں ہن تک سامنے آئے نہیں اوہ ایہہ نہیں۔ اللہر کھا، اسیر وارثی، بوٹا عاشق، جیون
رام، ادھم سنگھ جوشیا، حشمت شاہ، دامِ اقبال دامِ، فدا حسین، فرشی، ہاشم، قادر بخش گلزار، محمد بوٹا گجراتی، میاں محمد
بخش، نورن ملتانی، تے کشن سنگھ۔⁽³¹⁾

سید ہاشم شاہ ضلع امر تر دی تحصیل اجنبالہ دے اک پنڈ جگدیو وچ 1166ھ/1752ء وچ جتے تے
1237ھ/1821ء وچ وفات پا گئے۔ ڈاکٹر لا جونتی رام کرشن نے اپنے نال دا سال 1753ء تے وفات دا
سال 1823ء دیا اے۔ اپنے والد دا نال حاجی محمد شریف سی جنہوں ڈاکٹر لا جونتی نے قاسم شاہ دیا اے۔
 حاجی محمد شریف ترکمان دا کم کر دے سن اتے صوفی بزرگ سن۔ ہاشم شاہ دی عمر اوس وقت 15 سال سی جدوں
اپنے نال دی وفات ہوئی والد دی وفات تو پچھوں ایہہ خود وی پیری مریدی کرن لگ پئے نال ای نال بڑھی دا کم
تے حکمت وی جاری رکھی۔ ہاشم شاہ علم عروض، طب، رمل تے نجوم دے ماہر سن آپ ہندی تے سنکرت دی تعلیم
حاصل کرن لئی باقاعدہ بنارس گئے رہے۔

کئی پکھوں ایس لکھت وچ قصہ گوئی دارس، حسن، کلامکیں روایت دے مطابق رچوال ڈھنگ
اے۔ ساریاں پنجابی داستان دے وچ سارے شاعرائے اپنے اپنے تخلیل دے مطابق ہیر و نجاحوں اوہ سی،
سوہنی، شیریں، ہیر ہووے داسرا پا شعرائے وچ بیان کیتا اے شیریں فرہاد وچ ہاشم شاہ ہوری شیریں داسرا پا انج بیان
کر دے نہیں۔

بیٹی اک عزیز عزیزی آہی بہت نہایت
سی قربان کریندا اُس دے سر توں شہر ولايت
شیریں نام فرشتے کولوں صاف طبیعت نوروں
پریاں وکیھ لے جاوں صورت حسن زیادہ ہوروں
اک اوہ چن سما پر نوری صاحب رب ٹکایا
دواجا شام شہر وچ شیریں خاکی چند بنایا

اُس نوں ویکھ فرشتے جیون عاشق ہوون تارے
 پچھی ویکھ ڈگن اسماںوں آدم کون بچاوے
 گھائل ہون لباساں والے اس دے نقش نگاروں
 خونی تفع سحر دی صورت سادی ہار سنگاروں
 جت ول دھیان کریندے عاقل وحشی ہون دیوانے
 شیریں سخن کرے جد شیریں لگدے تیر نشانے
 صدقے لال لباس پر ہوون جاں کر لاڈھیںدی
 دردمنداں دے دل دیاں چلیاں بھر بھررت پویندی
 نازک پیر بھرے نگ پیریں ناز نیازاں والے
 جے اوہ پیر زمیں پر دھر دی پر ٹرپیندے چھالے
 رل مل کرن تعریف حسن دی مور مرگ وچ جھلان
 شیریں حسن جگت وچ روشن دیں بدیسیں گلاں⁽³²⁾

ایس بندوچ ہاشم شاہ نے شیریں دے حسن دی تعریف کیتی اے۔ شیریں فرشتے کلوں معصوم تے نور
 ورگی طبیعت ایہدی خوبصورتی توں جیڑھی حوراں توں ودھ کے سوہنی اے پر پریاں ویکھن تے پری سمجھ کے اپنے
 نال لے جاون۔ اک اوہ چن اے جیڑھا آسمان تے نظر اوندا اے تے دوجا چن شام دے شہروچ شیریں دی شکل وچ
 موجود اے سارے فرشتے اوہدے حسن دے عاشق نیں۔ شیریں دا ایبھے حسن ویکھ کے پچھی اپنی اڑان قائم نہیں
 رکھ سکدے تے انسان دی کیہ اوقات اے ایس حسن اگے۔

پورن بھگت

قادر یار (1802-1892ء) ہوریں پنڈ ماچھیکے ضلع گوجرانوالہ دے وسٹیک سن۔ قادر یار ہوراں قصہ
 پورن بھگت، راجہ رسالو، سوہنی مہینوں والے قصہ ہری سگھے نلوہ لکھے۔ ایہناں توں علاوہ روزہ نامہ تے معراج نامہ وی
 لکھیا اونہاں دی مشہوری قصہ پورن بھگت تے معراج نامہ توں ہوئی۔ قادر یار ہوراں سدھی سادی زبان وچ اپنا
 مطلب بیان کیتا اے۔ قصہ پورن بھگت دی زبان بڑی صاف سترھی اے۔ کدھرے کوئی جھول وکھائی نہیں دیندرا۔
 پلات مربوط اے۔⁽³³⁾

رائے سلوان نے اک عورت ہور دیاہ کے لیاںدی۔ ایہناں شعر اس وچ ایس عورت دی سراپا نگاری قادر یار نے روائی نال بیان کیتی اے۔ ایہہ عورت ذات دی چیماری یعنی موچن سی تے صدی عورت سی۔ اوس داتاں لوناسی۔ اوہدی شکل صورت چن دی مورت سی۔ جدوں اوہ زیور پاکے سگھار کر کے بیٹھدی سی تے پچھی وی اوہدا درشن کرن لئی زمیں اُتے آہنداے سن۔

ص صفت نہ حُسن دی جائے جھلی
رانی دیکھ کے پورن نوں ٹرت مُٹھی
صورت نظر آئی راجا بھل گیا
سر پیر تائیں اگ بھڑک اُٹھی
دلوں پُتر نوں یار بنا بیٹھی
اُس دی ثابتی دی وچوں لج ٹھی
 قادر یار میاں تریت ہنسیاری
گلی آپ وگاؤنے ندی پُٹھی⁽³⁴⁾

سوہنی مہینوال

پنجاب دیاں رومانی داستاناں وچ ”ہیر راجھا“ تے ”مرزا صاحبائیں“ توں بعد جنہوں بہت شہرت ملی اوہناں وچ ”سوہنی مہینوال“ سرفہرست اے۔ سوہنی مہینوال دے قصے دا تعلق گجرات نال اے۔ ایس قصے دے لکھاریاں نے وچوں دامِ اقبال دامِ سوہنی نوں بہت مقام حاصل ہویا اے۔ اوہناں توں پہلاں ایس قصے نوں کئی شاعر اس نے لکھیا اے۔ جیہناں وچوں احمد دین، امام الدین، امیر علی، انت، او تار، اروڑا رائے، محمد بوٹا گجراتی، بوٹا مل بھگوان سنگھ، جہندے شاہ، ویام الدین، سندھ سنگھ، چراغ دین رکن الدین، نور الدین، میاں محمد بخش، میاں فضل، میراں شاہ سید، گھسیٹا مل غنمیاں، مشتاق رضا، قادر یار، صاحب دیال، سودرام، عتابیت اللہ یزدانی، عبدالحسن، فضل شاہ، فضل الدین، فضل کریم، قادر بخش، گنگارام تے گوپال ہوراں دے ناں قابل ذکر نیں۔ ایس قصے دے جزوی حصے وی کئیاں شاعر اس نے لکھے نیں جیویں سوہنی دا گھڑا، سوہنی دی پکار، سوہنی دے غوطے، سوہنی کمہارن وغیرہ وغیرہ۔ اجوکے دور دے شاعر عاطف غفور عاطف سہلوی ہوراں دا لکھیا ہو یا قصہ وی چھپ گیا اے۔⁽³⁵⁾

سید فضل شاہ (1827ء-1890ء) ہوراں دی مشہوری دی وجہ اوہناں دی قصہ نگاری اے۔ سید فضل شاہ ہوریں لفظاں دی کاریگری دے امام متھے جاندے نئیں اوہ اک اک لفظ نوں کئی کئی معنیاں وچ لکھدے نئیں۔ اونہاں سوہنی مہینوال (1265ھ) سی حرفي کسی، سوہنی، ہیر راجحہ (1284ھ) تے یوسف زلیخا (1302ھ) وچ لکھے اونہاں دا قصہ سوہنی مہینوال بہت پسند کیتا گیا اے۔ زور بیان ہر جگہ نظر آوندا اے زبان سادہ تر رواں ورنی اے۔ عربی فارسی لفظاں دی ورتوں عام اے۔⁽³⁶⁾

سید فضل شاہ نے سو ہنی داسرا پا انج بیان کیتا۔

سرای سوہنی

چرخ سوہنی دا چلن چیر گھڑی اوہدی جٹ چاندی سونے نال آهي
مہل ٹپیدی پھمندار سوہنی لٹھ کریر دی سال آهي (37)

سروج طرف نہ جویں ہو وے اینویں حسن دی زور مثال آہی
سپینہ صاف سی دند بلور کولوں ہور صفت نہ وچ خیال آہی⁽³⁸⁾

سید فضل شاہ نے ہور وی لکھتاں لکھیاں پر سب توں بوجتی مقبولیت اور ہنار نوں ”سوہنی مہینوال“ توں ملی۔ ایہہ اک عشقیہ داتان اے جبہدے وچ ”سوہنی“ مرکزی نسوانی کردار اے تے سوہنی داسرا پاڑبڑے سونے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ سوہنی دا حُسن بیان کرن توں پہلاں شاعر نے اوہدے چرخے دے حُسن دی تعریف کیتی اے کہ سوہنی دا چرخہ بوجتہ کاری گری نال تیار کیتا گیا اسی۔ اوہدے چرخے یعنی پنڈے اُتے سونے چاندی دا کم کروا یا گیا اسی۔ اوہدے مہل وچ پھمن لائے گئے سی تے اوہدی لٹھ (جبہدے اُتے چرخہ گھمدا اے) کریر دی لکڑی دی سی۔ اوہدے حُسن اگے تے سورج دا حُسن وی پچھا کاپے جاندا اسی۔ اوہدہ اسینہ صاف تے دند موڑیاں والگوں پچکدار سی میں اوہدی ہور کہہ صفت کراں کہ میرے نھماں دی او تھموں تک اڈاری نہیں۔

سو ہنی نام آہا سونے نین اسدے، سو ہنی ہنس تے مور دی جال آہی

⁽³⁹⁾ سوہنی رنگ رخسار انار و انگوں، سونے مکھٹے تے سونے خال آہی

سوہنے وال کمال دراز اوں دے، سوہنے ہوٹھ سرخی لالو لال آہی
 فضل سچ دی سوہنی سی، لڑی موتیاں دی وال وال آہی (40)
 اوہدے نین کسنبے دے رنگ آہے، سُرمہ پاوندے خون گزاریاں نوں
 نک وانگ تلوار دی دھار آہا، پائی دھار ہزار وچاریاں نوں (41)

اوہدانال ”سوہنی“ سی۔ اوہدیاں اکھاں بہت حسین سی۔ شاعرنے اوہدی چال دی تعریف کر دیاں ہوئیاں
 اوہنوں مورنی دی چال نال تشیہ دتی اے۔ اوہدیاں گلہماں دارنگ انار واٹگوں لال سی۔ اوہدے گھڑے دا تل اوہدے
 حُسن دار اکھاں سی۔ اوہدے نرم تے ریشمی وال بہت لمبے سی۔ اوہدے ہوٹھ بہت ای لال سن۔ ایتھے شاعر اپنے آپ
 نوں مخاطب کردا اے کہ فضل شاہ سچی گل ایہدے وے کہ سوہنی موتیاں دی سوہنی لڑی واٹگوں حسین و جمیل سی۔ کسنبہ
 اک پھل اے جیہد ارٹگ ہلاک سرخی مائل ہند اے تے شاعرنے سوہنی دیاں اکھاں دی تعریف کر دیاں
 ہوئیاں اوہناں نوں کسنبے دے رنگ نال تشیہ دتی اے کہ اوہدیاں اکھاں دارنگ کسنبے دے بھلاں واٹگوں سی تے
 سُرمے دی شوخ دھار نال اوہدیاں اکھاں دے سُرمخ ڈورے ہوروی سرخ تے شوخ ہو جاندے سی۔ شاعرنے ”سوہنی
 مہینوال“ دے نک نوں تلوار واٹگوں تکھی آکھیاے تے ایں تلوار نے ہزاراں دے دلائ اُتے وارکیتاے۔

متحا چودھویں رات دا چند آہا، سورج کرے قربان ستاریاں نوں
 فضل خاص تصویر کشیر دی سی، رہی ہوش نایبیں ویکھن ہاریاں نوں (42)

ہوٹھ لال اُسدے وانگ لعل رتے، لعل ویکھ شرمادوندے لا لیاں نوں
 ولال والیاں اسدیاں والیاں نے لیا لٹ جہان دے والیاں نوں (43)

ول ول پیچ سوار دی گھڑے تے، لوک ناگ سدن رُلفاں کالیاں نوں
 فضل بان چلان سکھاوندی سی، اکھیں کالیاں تے متولیاں نوں (44)

سوہنی دا متحا چودھویں رات دے چن ورگا سی جہدے اُتے سورج تے ستارے وی اپنی جان قربان
 کر دے سی۔ فضل شاہ سوہنی کشیر دے حُسن واٹگوں حسین سی تے جیہڑا اک واری اوہنوں ویکھ لیندا سی اوہ اپنے

ہوش بھل جاند اسی۔ ”عل“ اک قیمتی سرخ رنگ دا پتھر اے شاعر نے ”سوہنی“ دے ہو نٹھاں نوں ”عل“ وانگوں آکھیا اے کہ اوہدے ہونٹھ لعل وانگوں اینے سرخ سی کہ ”عل“ وی اوہ لالی وکیچ کے شرماجاندے سی اوہدے کننا دیاں والیاں اس قدر ولایاں والیاں سن کہ اوہناں دے خم دا پیچاں وچ کئی دل پھس گئے۔ اوہدے متھے اُتے اہر انڈیاں تے ول کھاندیاں زلفاں جیہناں نوں اوہ بار بار بڑی دلربائی نال سنوار دی سی۔ لوک اوہناں زلفاں نوں کالے ناگ آکھدے سی۔ فضل شاہ اوہیاں اکھاں اپنیاں اداواں نال اپنے متواں ایاں اُتے تیر اندازی کر دیاں سن۔

سوہنی حسن دی کان اشناک آہی، ٹکا وانگ سورج لاثاں ماردا سی
چونیاکلی نے پیر تے ولی مُٹھے، چن ہار چکار تلوار دا سی ⁽⁴⁵⁾

عطر دان گمان دے نال بیٹھا، فوجدار ہزار سوار دا سی
فضل شاہ ٹگاہ بے کرے سوہنی، جگ جان جہاں نوں واردا سی ⁽⁴⁶⁾

سوہنی دے دند موتیاں دے دانیاں وانگوں سن تے اوہ اوہناں دی صفائی سترہائی دا بہت دھیان رکھدی سی۔ اوہدے نرم و نازک ریشمی تے خوبصورت پیر اال اُتے لگی مہندی اپنی سرخی دے جوہن اُتے سی۔ سوہنی اپنے پیر ایس دلربائی نال چکدی سی کہ جیویں مورتے ہنس دی چال ہووے۔ جیویں پہلی رات دا چن اپنی چال وچ بے مثل ہنداءے بالکل اوے طرح سوہنی بڑے نازتے ادا نال ٹردی سی۔ فضل شاہ سوہنی دے حُسن و جمال تے ناز واداو کیچ کے جہاں بے جان ہو جاند اسی۔

سوہنے دند آہے دانے موتیاں دے، سوہنے طور کھے پالو پال میاں
سینے صاف تے سیوَ ولاٽی سن، زلفاں ناگ آہے رکھوال میاں ⁽⁴⁷⁾

سوہنے پیر گولے نازک وانگ ریشم، مہندی نال رنگے لا لال میاں
آئی ہنس تے مور دی چال سوہنی مثل شیریں مقال میاں ⁽⁴⁸⁾

نال ناز دے قدم اٹھاوندی سی حلقہ پاخنچال حلال میاں
فضل شاہ جہان بے جان ہویا، ویکھ گرم بازار جمال میاں ⁽⁴⁹⁾

”سوہنی“ حُسن داخزینہ سی اوہدے متھے دلکھا سورج والگوں اپنے جوبن دی بہار و کھاند اسی۔ اوہدا جڑاودا
ہار تلوار والگوں اپنی چمک و کھاند اسی۔ جیسے کئی زاہد ادا دے دل لٹ لئے نہیں۔ اوہدا عطر دان ایویں غرور و حج سی
جویں ہزار سپاہیاں دادستہ اپنے آپ وحی مان کردا اے۔ فضل شاہ بجے ”سوہنی“ اک وارکے ول تک لیندی تے
سارا جہان اوہدے توں اپنا آپ وارن لئی تیار ہند اسی۔

بازو بند آہے بند عاشقال دے، لکھاں بندیاں نوں بندی وان کیتا
کالے کیس آہے اوہدے عطر بخنسے، کالے نیناں نے دیکھ طوفان کیتا ⁽⁵⁰⁾

کئی مومناں صاف ایمانیاں نوں، اوہدی زلف کالی پریشان کیتا
پازیب فریب دے چیچ پائے، کن بُھل ملول جہان کیتا ⁽⁵¹⁾

زُلف رُخ نے کفر اسلام کنوں، نام وچہ ہندو مسلمان کیتا
فضل شاہ میاں نالے پٹ دے نے، نالے پٹ جہان ویران کیتا ⁽⁵²⁾

سوہنی دے بازو بند ادا نے عاشقال دے دلاں نوں قید کر دتا سی۔ کالیاں لمیاں زلفاں دی مہک تے
کالے نیناں نے اک طوفان مچا دتا سی کہ کئی عابد، زاہد تے پرہیز گار مو من نوں وی اوہدیاں کالیاں زلفاں نے
پریشان کیتا ہویا سی۔ پازیباں دی جھنکار نے فریب دے پھندے پاکے تے سارا جہان لٹ لیا سی۔ فضل شاہ اوہنے سارا
جہان لٹ کے تے ویران کر دتا سی۔

سیف الملوك

سیف الملوك دا قصہ مافق الغترت تے مہماں اے۔ ایہہ قصہ گھٹ لکھیا گیا اے۔ میاں محمد بخش
ہوراں دے قصے نوں بہت مشہوری حاصل ہوئی اے۔ اوہنیاں دے علاوہ ایہناؤ شاعراں نے قصہ سیف الملوك
لکھیا اے۔ دام اقبال داعم، مولوی لطف علی، محمد صادق، امام الدین، صادق ملتانی تے مخدوم محمد بخش۔ ⁽⁵³⁾

مولے شاہ دی لکھی سیف الملوك وی اک عظیم شاہ کاراے۔

میاں محمد بخش (1830ء-1904ء) ہوراں دی مشہوری اوہناں دے قصے سیف الملوك توں ہوئی۔ اوه عربی، فارسی فقہ حدیث تفسیر دے عالم سن۔ اوہناں قصہ مرزا صاحب (1698ھ)، قصہ سوہنی مہینوال، قصہ شیخ صنوان، قصہ شیریں فرہاد، قصہ شاہ منصور لکھے۔ اپنائیں توں علاوہ قصہ سخنی خواص خال (1283ھ) تحفہ رسولیہ، تحفہ میراں، گلزار فقیرتے غنیمت سنجھاں ہوراں دی فارسی مشنوی نیرنگ عشق داترجمہ وی کیتا۔ میاں صاحب نے سیف الملوك 1272ھ-1855ء سن وچ لکھی۔ ایہہ قصہ تصوف دے رنگ وچ اے۔ اگرچہ ایہہ قصہ ما فوق الغرت و کھالی دیند اے پر اوہناں ایہدے وچ حقیقت دارنگ بھر دتا اے۔⁽⁵⁴⁾

میاں محمد بخش ہوراں شاہ مہیاں دا اجیہا سراپا نگاری کیتی کہ انسانی عقل وی دنگ رہ جاندی اے، میاں صاحب فرمادے نیں کہ چراغاں دی لاث نالوں وی اوہ شاہ مہرے دے نقش دالشکار بوجہتا اگھڑاں اے بے عقل مندوی اوہ شاہ مہرے دے اوتے بتی مورت نوں وکھے لین تے اوہ وی اپنے ہوش گوا بیٹھن۔ عقل مند، دانش، عالم تے پرہیز گارجے شاہ مہرے تک لین تے اوہ وی اپنے ہوش گوا کے مذہب دی تمیز بھل کے اوہ شاہ مہرے دی ہی پوچا کرن لگ جاو۔

شہزادہ سیف الملوك جدول شاہ مہرے دے اتے صورت نوں ویکھدا اے تو اوندے اندر عشق دا بھانپڑ بلن لگ جاند اے۔ شہزادہ سوچدا اے کہ ربکوئی انسان اینیاں حسین نہیں ہو سکد اجتنی کہ ایہہ صورت سوہنی اے۔ اوہ کہندا اے کہ یاتے ایہہ کوئی جنت دی حوراے یا کوئی رب دارازاے شہزادہ اوہ شاہ مہرے نوں وکھے کے اپنے ہوش بھلی بیجا اے اوہ کہندا اے کہ انسان دا ایڈا سند رروپ نہیں ہو سکدا۔ انج گلد اے کہ اللہ دانور زنانی دے روپ وچ آگیا اے جدول شہزادے نے فیر اُس تصویر ول ویکھیا اینیاں حسن اوہدے کولوں جھلیا نہیں گیا تے اوہدے دل نے جوش ماریا کہ اوہنوں لگا اوہدے جسم و چوں ہئے ای زود نکل جاوے گی۔ اوہدے حسن دیاں لاثاں نے جگر بھن کے کباب کر چھڈیا تے دماغ وچ عقل وی نہیں رہ گئی اس حسن نوں وکھے کے تے عقلان والے وی حیران رہ گئے کیوں بے اُس سوہنی مورت دے اک اک وال اوتے سوہنے دے دل ہار جاندے نیں اوہ خوبصورت مورت نوں جدول نوجوان ویکھدے تے عشق وچ پاگل ہو جاندے اوہناں دے دل زخمی ہو جاندے۔ شہزادہ اس صورت نوں ویکھدیاں ای ہوش بھل گیا تے اوہنوں لگا جھویں کوئی تیر اوہدے کلیج وچ کھجھ گیا تے عشق دی اگ وچ اوہدالوں لوں سڑکے کولے واگوں ہو گیا اے اوہ شاہ مہرے اوتے صورت نوں وکھے

کے شہزادے نوں عشق داروگ لگ جاندا۔

شہزادے دے اُتے بنی ہوئی لڑکی بدیع الجمال پری دی مورت دے حسن بارے میاں صاحب انج
لکھدے نہیں:

مانی تے ارثگ سیانے بے ویکھن اک واری
جاون بھل نقاشی اپنی ہوش گواون ساری⁽⁵⁵⁾

نامور چینی مصور ارثگ تے ایرانی مصور مانی ایس مورت نوں اک واری اگر تک لین تے اوہ اپنی
مصوری تے نقاشی نوں بھل کے دیوانے ہو جاون۔

شہزادہ سیف الملوك بدیع الجمال دا حسن ویکھ کے اوہدے تے اجیہا عاشق ہویا تے اوہ اپنے ہوش کھو
بیٹھا۔ ایس مضمون نوں میاں صاحب نے اپنی جادوئی صنعت وچ انج پروایاے:

فر اٹک کے رہیا بدن وچ روح مژ جاندا جاندا
ہوش عقل دانائی ڈبی ساری سرت ونجاندا⁽⁵⁶⁾

شہزادے سیف الملوك دی روح جسم توں جدا ہوندیاں ہوندیاں اٹک گئی پر اوہدے ہوش وہو اس غائب
ہو گئے عقل و دانش ساری ختم ہو گئی۔

بدیع الجمال نوں ویکھ کے شہزادہ سیف الملوك اپنی حالت وزیرزادے صاعد دے اگے انج بیان کردا

اے:

لگا تیر کلیجے اندر ویکھدیاں دلبر نوں
لُوں لُوں سڑ بل کولا ہویا لگا روگ اندر نوں⁽⁵⁷⁾

میاں صاحب نے خود وی بدیع الجمال دے نام رکھے جیہدے بارے اوہ آکھدے نہیں:

دو اک نام پری دے رکھے میں وی وچ پنجابی
جس تھیں سکتہ پوے نہ شعریں شائق پڑھن شتابی⁽⁵⁸⁾

یعنی میں بدیع الجمال دے دوناں مزید پنجابی وچ رکھے نہیں تاکہ پڑھن والیاں نوں کتے وی شعر وچ سکتے

محسوس نہ ہو وے اودہ نام پڑھن والے آسانی نال پڑھ لین۔

میاں صاحب نے پری بدائع الجمال دے ہوروی نام رکھے جیہدی وضاحت اودہ اگے شعر ادا وچ کر دے نیں۔ سراندیپ دی شہزادی ملکہ خاتون دے ابر واؤ دی تعریف انجھ کر دے نیں:

یا دو طاق بہشتی آہے بخنه رنگ کستوری
یا خمار کمان ابنوی گھائل کرن ضروری⁽⁵⁹⁾

یا اودہ بہشت دے دو محراب سن جو کستوری (سیاہ رنگ) وچ ترسن یا فیر کالی لکڑی دی ترچھی کمان سی جیہڑیاں ہر صورت زخمی ای کرن گئیاں۔ ایسے قیدی عورت دی صورت تے آواز دی تعریف جیہڑی شہزادے تے بدائع الجمال دے وصال دا سبب بندی اے:

سینہ تختی صاف چمن دی خوب کارگیر گھڑ کے
اوسمیتے پستان لگائے چاندی دے بھل جڑ کے

میٹا وات ایویں سی جیو گمراہ سرخ اناراں کلیاں
گھڑیا ڈول رُوپے تھیں اعلیٰ صاف ہتھاں دیاں تلیاں

تلی چٹی سی لوح رُوپے دی انگلیاں سن قلمان
شکر مونہہ بھرے نہ سوہے لکھ عشقے دا کلمہ

پتلا لک مُٹھی وچ آوے الا مکھن دیہی
گندے پانی تھیں رب سرجی صورت پاک اجیہی

قد سفیدا سرو رنگیلا یا شمشاد گلتستان
وقت بہار شگونے والگن مونہہ کڈھے سن پستان⁽⁶⁰⁾

اُتے دِتے گئے شعر اس وچ ملکہ خاتون داسرا پا بیان کر دیاں ہو یاں میاں محمد بخش نے شاعرانہ تخلی نال
ہُسن دی تعریف تے ملکہ خاتون دے انگ انگ دی تعریف اپنے انداز وچ کیتی اے۔ جیہڑی شاعری وچ مقبول
اے۔ بعد دے شاعر اس نے ایہنوں اپنے شعر اس دے وچ ورتایوی اے۔ سفیدے تے سرو دے درخت بہت
اُپے لمبے ہندے نیں تے شہزادی اقدوی سروتے سفیدے واٹگوں اچالما۔

سُنبُل وال زنجیری بدھے چہرہ بُھل لُگلی
نزگس مست انبے دی پھاڑی اکھیں مرگ شرابی

لالي وکيھ پيشاني والي داغ لگے گل لالے
دند چٹے سن چنبے کلياں موتي کھرے اجاۓ

ٹھوڈی وانگ خوباني سوہے بھی رس بھری سی
پتلا اچا قد رغيلا نازک شاخ ہری سی

جادو گر دو نین گڑی دے وچ کھلے دی دھاری
صوفی وکيھ ہوون متانے چھڈن شب بیداری⁽⁶¹⁾

بُھلاں وچوں سب توں سوہنا پھل گل لالہ ہند اے میاں صاحب کہندے نیں کہ شہزادی دام تھا وکھ
کے تے گل لالہ نوں وی داغ لگ جاند اے یعنی اوپہ احسن وی شہزادی اگے پھکا پے جاند اے۔ چنبے دیاں کلياں
واٹگوں دند چٹے سن تے موتیاں واٹگوں اجلے و کھالی دیندے سن۔ اوپہ دیاں اکھاں وچ کھلے دیاں دھاراں کے
جادو گر توں گھٹ نہیں سن جے کر کوئی صوفی بزرگ زہور یا خاست کرن والا وی اکھاں ول وکھے تے اوہ وی اپنی ہوش
بُھل بیٹھے۔

جیئوں چاندی دی مچھلی ہوندی تیونکر نک اچیرا
چھرے سورج چشے اندر ہر دم رکھے ڈیرا

کالی رات ہووے رُشناٰئی بے اوہ جلوہ ڈالے
اکھ کالی ظلمات خضر دی آب حیات پیا لے

رُلغاس دے خشبوئی ٹلے تازہ کرن دماغاں
آدم وکھ مرن جینوں مردے وکھ پنگ چراغاں

حُسن اوہدے دی باغ ارم وچ ِکدی بُھلاں کاری
خور پری جینوں صورت سوہنی ہر کائی اس توں واری

باہاں سُچی چاندی توڑے اُستاکار بنائیاں
یا چھیاں دو واسنیاں سن دولت نال بھرایاں

گل داؤ دی کھڑا سوہندا شرخ شراب انگوری
یا اوہ آب حیات جسابوں آہا عین کافوری

جے باغاں وچ واڈ فجر دی لوڑ کرے سے برساں
ایسا سندر بُھل نہ لبھے میں کیہ صفتاں کرساں⁽⁶²⁾

میاں صاحب نے نک نوں چاندی دی مچھی نال تشبیہ دتی اے۔ چشمے دے اندر سورج دی روشنی پوے
تے جیویں پانی چکدا اے بالکل اوسے طرح شہزادی دا چہرا روشن سی۔ کالی رات لکھن والی سیاہی وانگ کالی ہووے
تے ملکہ خاتون جے او تھے آجاوے تے اوہ ہنسیرا ختم ہو جاوے۔ ملکہ خاتون دیاں رُلغاس وچوں خشبوواں دے ٹلے
اٹھ رہے نیں۔ ایہناں خشبوواں دے نال مردانچ مردے نیں جیویں پنگے اگ نال۔ اوہدے حُسن دا ایہہ عالم اے
کہ بہشتی خوراں اوہدے تے ناز کر دیاں نیں۔ اوہدیاں باہبواں سُچی چاندی واگلوں چمک رہیاں سن۔ یا اوہ انج سی

جیویں اوہدے دووال ہتھاں وچ قدرت نے اک دولت بھر دتی سی۔ گل داؤ دی وانگ اوہد اچھہ سرخ سی۔ کدی سرخ انگوری شراب نال تشبیہ دیندے نیں کدی آب حیات آکھدے نیں تے کدی عین کافوری آکھدے نیں۔ اوہنوں ویکھ کے بڑھے وی جوان ہو جاندے سن جیویں اوہ اوہنوں ویکھ کے آب حیات پی لیندے سن۔ باغاں وچ فجر و میلے جیویں تازہ چھل لمحد اے۔ ابیو جیہا خوبصورت چبرہ اوس تازہ چھل وانگوں اے۔

نسانی کافور دندان ول ویکھ بہوں شراماوے
غصب صاف سیکوڈی چھاٹی ٹھوڈی ہیٹھ سہاواے

ہوٹھ میٹھے کھنڈ مصری جیہے جٹھ وانگر چاندی
مصری سوہنی اُس ول تک کے اپنا عقل ونجاندی

پریوں سوہنی تے من موہنی جوبن دے رنگ رتی
شکل نہایت عقل بغایت جادوگر اکھ متی

دل آمیزی عشق انگیزی رُوپ انوپ تیاری
نازک انگ تے رنگ گلابی لگدی بہت پیاری

شیریں شکر شکل شماں لیلی ہیر ملاحت
عذرا بدر منیر زلینا ویکھ ہووے دل راحت

سوہنا رُوپ آوازہ مٹھا پنکھی دھرت اُتارے
بنے وسیلہ شہزادے دا میلے یار پیارے

تیز زبان یونانی شاعر صفت اوہدی دی واری
گنگے ہوندے بول نہ سکدے خوبی باجھ شماری

چھست طبیعت ہندوستانی فردوسی دے ثانی
ناز کر شمہ ساز جوانی لکھن نہ آسانی

مانی تے ارٹنگ سیانے کسماں دی تدبیروں
اُس صورت دے نقش نگاروں عاری سن تصویروں

ایکی سُندر صورت لڑکی حور بہشتی نالوں
تجخت اُتے بے ہوش سُتی سی خالی شرت سنجاووں⁽⁶³⁾

اوہدے خوبصورت دندوکھ کے تے اوہدی ٹھوڈی سیب دی قاش و انگوں لگ رہی اے۔ ایرانی مصور مانی تے چینی مصور ارٹنگ جیہڑے اپنی تصویر کشی وچ مشہور سن اوہ دی ملکہ خاتون دے نین نقش بناؤں توں عاری سن۔ ایہو جیہی خوبصورت سی کہ بہشت دیاں حوراں دی اوہدے حُسن دیاں قائل سن تے تخت اُتے اوہ بے ہوشی دی حالت وچ سُتی پئی سی۔ اُتے دتے گئے اپنے شعراں توں میاں محمد بخش دی قادر الکلامی تے معلومات دا اندازہ ہوندا اے کہ اوہ مانی تے ارٹنگ جیہے مصوراں دے فن توں دی واقف سن۔

احسن القصص (قصہ یوسف زیخا)

یوسف زیخا دا قصہ مذہبی قصہ اے جیہڑا کہ قرآن حکیم وچ بیان کیتا گیا اے سورۃ یوسف دی تفسیر کئی شاعر اں نے لکھی اے۔ جدول کہ ایں نوں عشقیہ قصہ بناؤں وچ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں دا بوہتا ہتھ اے۔⁽⁶⁴⁾ ایں وچ کوئی شک نہیں کہ جیہڑی شہرت مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں دے قصے یوسف زیخا نوں حاصل ہوئی اے۔ اوہ کے دوچے شاعر نوں نہیں مل سکی۔ مولوی غلام رسول ہوراں توں پہلاں دی ایہہ قصہ کنیاں لکھا ریاں لکھیا۔ یوسف زیخا بارے لکھے قصیاں دی تعداد ستر توں ودھ اے۔⁽⁶⁵⁾ جدول کہ تفسیراں دی تعداد دس دے قریب اے قصیاں وچ چھوٹے چھوٹے قصے دی جزوی طور تے شامل نیں۔ فیر دی جیہڑے شاعر اں نے ایں بھنڈار وچ حصہ پایا اے۔ اوہناں وچ، حافظ برخوردار، برخوردار رانجھا، محمد صدیق لالی، احمد یار مرالوی، مولوی عبدالحکیم بہاولپوری، غلام سکندر، مولوی عبدالستار، فضل شاہ

نوال کوئی، محمد بوناگر آتی، مولوی حبیب اللہ (تفیری)، نبی بخش حلوانی، مولوی کرم الہی، نجیب اللہ، عبدالرحمن، دائم اقبال دائم، مولوی محمد ازہر بھیروی (تفیری)، اشرف علی گلیانوی (تفیری) محمد سلیمان ڈمیلوی (تفیری)، رحیم اللہ عباسی، برکت علی ہاشمی (قلمی)، سید محمد حسن شاہ (قلمی)، حشمت شاہ، کریم بخش، نذیر احمد منظور بٹ، عبد الجید کریام والا، محمد بونا انصاری (قلمی)، ملک محمد اشرف، ملک بشیر احمد، اللہ بخش، حاجی محمد بھٹی، حبیب اللہ کمبوہ، محمد صادق پیر، محمد سعید، احمد یار تونسوی، محمد عالم، احمد علی راز، جواہر داس تے گوپال سنگھ وغیرہ دے نال شامل نیں۔⁽⁶⁶⁾

مولوی غلام رسول عالپوری (1849ء۔ 1921ء) ہوراں دا تعلق عالپور ضلع ہو شیار پور نال اے۔ بڑے عالم فاضل سن۔ مولوی ہوراں امیر حمزہ دی داستان تن جلد اوال وچ لکھی۔ پراہنال دی مشہوری احسن القصص (یوسف زلینخا) دے قصے توں ہوئی۔ اوہنال ایہہ قصہ تفسیر دے طور تے نہیں لکھیا بلکہ باقاعدہ طور تے قصے دے ڈھنگ وچ لکھیا اے۔ اوہنال دی دلچسپی زلینخا دے کردار وچ ودھیری نظریں آوندی اے۔ مولوی غلام رسول عالپوری دی سر اپانگاری دی ونگی ویکھو۔

سر اپان لیخا

کون ہوواں میں کون سداواں، کون نہیں میں کائی
میں خود کون نہیں کی دساں، خود تھیں اج پرانی
کی آھاں میں کھتوں آئی، آئی تے کرلائی
آپ مقام جمع تھیں توہین ول تفریق وگائی
کون کوئی توں پچھیں مینوں میں بلہاری جاواں
کون کوئی میں ہو کے تینوں اپنا حال سناؤں
کون کوئی میں دساں تینوں ٹن میری بے حالی
نویں لباس تیرے تن یوسف میں نت پاؤں والی
ہتھیں پکھا جھلن والی ناز کراون والی
موتیاں جڑیا گل پیران ٹند پہناؤں والی

شربت شہد عقین پیا لے گھول پلاون والی
 کنگھی واہ تیری وچ زلفاں لعل جڑاون والی
 ہار پرو گلے وچ تازہ نت پواؤں والی
 میں اوہ باندی حضرت یوسف زیور پاؤں والی
 چھوڑ وطن وچ تیریاں تانگھاں، مصرے آون والی
 بازاروں تیں وکدے تائیں، مل لیاون والی
 میں اوہ خدمتگار پُرانی جان جلاون والی
 تے ہتھیں وچ تیریاں اکھیں سرمه پاؤں والی
 وچ مرضع زریں خانے نقش لکھاون والی
 پھر باہوں تیں ستیوں کوٹھے نال یجاون والی
 ست ورہیاں وچ بندی خانے راتیں آون والی
 جسدن یوسف قیدوں چھیبوں جشن کراون والی
 مال خزانے نام تیرے تھیں چاء لوٹاون والی
 ہو اُبھی وچ راہ تیرے دے کلی پاؤں والی
 فوج تیری دیاں قدماء ہیٹھاں جان رلاون والی
 وچ جدائی تیری یوسف رُہڑدی جاون والی
 اج اوہا میں حضرت یوسف حال سناؤں والی
 دل تیرے تھیں وائے دریغا بھلدی جاون والی
 تن من دی میں گرد اُوڈائی شوق تیرے دے راہیں
 کیتا سینہ سماڑ سواہیں درد تیرے دیاں آہیں
 ہو تیری میں خود تھیں گزری رو رو اُبھے ساہیں
 اے افسوس میرے محبا اجھے پچھانیوں ناہیں

سن یوسف بھر اکھیں رویا ایبہ اوہ مغرب زادی
جیں جھیا وچ مصر نکائی اندر قدر آبادی
ایبہ اوہ بیوی مصرے سندی جسدیاں عالیشناں
سلطاناں پر حکم چلاندی جی گھر سلطاناں
ایہ اوہا جیں اگے نیویں کرے آداب زمانہ
تے عالم وچ جسدا سب تھیں عالی دولت خانہ
ایہ اوہ زریں تختناں والی جسدا سایہ عالی
بڑی بلند عمارت والی جیں گھر ملک سوائی
یوسف رووے زارو زاری وکیچ غماں دا حالا
رحم پیا دل رو رو پچھے حالا درداں والا
یوسف پچھے دس زیخا ہُسن کتھے اج تیرا
کہے زیخا بھر رڑھایا ہتھ نہ بہتا میرا
یوسف پچھے دس زیخا کتھے چمک جمالوں
کہے زیخا غماں بھجائی تیریوں دور وصالوں
یوسف پچھے دس زیخا زلفاں کدھر گنیاں
کہے زیخا تیرے دردیں کھس زمین جھڑ پیاں
یوسف پچھے دس زیخا دندال سلک کتھائیں
کہے زیخا گھس گھس ٹٹے کردياں وصل دعائیں
یوسف پچھے دس زیخا کتھے لب دی لالی
کہے زیخا جال سدھائی لاث فراقاں والی

(67)

یوسف پچھے دس زیخا اکھیں کدھر گنیاں
کہے زیخا فرق تیرے نے واہ چھریاں کڈھ لیاں

یوسف پچھے دس زلیخا لفیا قد کیا
کہے زلیخا ٹھن لگی یینگھ ہولارے چائی
یوسف پچھے دس زلیخا بھوال پیاں کت جھوکیں
کہے زلیخا پُر زے ہویاں چڑھ نیزے دی نوکیں
یوسف پچھے دس زلیخا کتھے تیریاں چالاں
کہے زلیخا گم گیاں اوہ تیریاں وچ خیالاں
یوسف پچھے دس زلیخا اوہ کتھے رُخ نوری
کہے زلیخا صبر صبوری جال گئے وچ دوری
یوسف پچھے دس زلیخا کتھے طعن توڑا
کہے زلیخا گیا نکماں جاں تے پیا وچھوڑا⁽⁶⁸⁾

مولوی غلام رسول عالمپوری نے زلیخا دسر اپاڑے سو ہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے قصہ یوسف زلیخا وحی
جدوں یوسف تے زلیخا دا مکالمہ ہوندا اے او دوں زلیخا یوسف نوں آکھدی اے کہ میں کون ہوواں کون
سد اوواں میں تے کوئی وی نہیں، میں کیہ دساں کہ میں کون آں میں تے اج اپنے آپ توں وی پرانی ہو گئی آں۔
میں کیہ آکھاں کہ میں کھتوں آئی آں۔ میں جھتوں وی آئی میں تے کرلائی آں۔ میں تے جمع مقام اتے سی پر
توں مینوں تفریق ول و گاچھڈیا۔ زلیخا یوسف نوں آکھدی اے کہ توں مینوں پچھدا ایں کہ توں کون ایں پر میں
تے تیرے صدقے واری ہو جاوں چل اج میں کوئی ہو کے تینوں اپنا حال سناندی آں۔
میں کون آں---؟ اج میں تینوں دسدی آں توں میری بے حالی سن۔ یوسف--- میں تیرے تن
تے بت نویں لباس پاؤں والی، اپنے ہتھاں نال تینوں پکھا جھلن والی، تیرے ناز کراوان والی، موتیاں جڑیاں
پیرا، ہن تینوں پاؤں والی، شہدتے عقین داشربت گھول کے تینوں پاؤں والی، تیریاں زلفاں دے وچ کنگھی کر کے
لعل جڑاون والی، تازہ ہار پروکے تیرے گلے وچ پاؤں والی، میں تے حضرت یوسف دی اوہ باندی آں جیہڑی اوہنوں
زیور پاؤں والی سی۔

زلیخا یوسف نوں دس رہی اے کہ میں کون آں---؟ زلیخا نوں خواب وچ حضرت یوسف دی زیارت

ہندی سی تے اوہنوں خواب وچ ای مصر آون دا آکھیا گیا سی۔ ایتھے زیلخا یوسف نوں آکھدی اے کہ میں تیریاں تاہنگاں وچ اپنا وطن چھڈ کے مصر آون والی، تینیوں بازاروں وکدے نوں میں خرید کے لیاون والی، میں اپنیاں ہتھاں نال تیریاں اکھاں وچ سرمہ پاؤں والی، میں تے اوہ پرانی خدمتگار تیرے عشق وچ جان جلاون والی۔ میں تیرے لئی زریں خانے نقش لکھاون والی، تینیوں بابوں پھڑکے ستوبیں کوٹھے لے جاوں والی۔

یوسف ست ورھے قید خانے وچ رہے تے زیلخاست ورہے روزرات نوں قید خانے جا کے یوسف نوں ویکھدی سی تے جس دن یوسف قید خانے وچوں چھٹے تے اوس دن زیلخا نے جشن کروایا۔ یعنی یوسف نوں قید کراون والی وی زیلخا، ست ورہے روزرات نوں قید خانے جاوں والی وی زیلخا تے قید وچوں باہر آون تے جشن کراون والی وی زیلخا۔

میں تیرے نام اُتے مال خزانے لوٹاون والی، تیرے عشق تے ہجر وچ رورو کے انھی ہو گئی تے تیرے راہ دے وچ کلی پاؤں والی۔ تیری فوج دیاں قدماء ہیٹھاں اپنی جان رلاون والی، یوسف۔۔۔۔۔ میں تیری جدائی وچ رُزحدی جاوں والی اج میں اوہی آں۔ حضرت یوسف نوں حال سناؤں والی۔ میں تیرے شوق دی خاطر۔ تیرے وصل دی خاطر اپنے تن من دی دھوڑا ڈائی تیرے درد پاروں میں اپنا سینہ ساڑ کے سوا کیتا۔ میں تے تیری ہو کے گزر گئی پر مینوں افسوس اے میرے مجبا۔۔۔۔۔ کہ اب تک توں مینوں پچھانیا نہیں۔

زیلخا یہہ سارا حال یوسف نوں دس رہی سی۔ یوسف نے سارا کجھ سنیاں تے اوہ اکھاں بھر بھر روانے کہ ایہہ اوہ مغرب زادی اے جیہدے ورگا پورے مصر وچ کوئی نہیں سی۔ ایہہ اوہ مصر دے سلطان دی بیوی جیہڑی سلطاناں دے گھر پیدا ہوئی تے سلطاناں دے سرای حکم چلاندی سی جہدیاں کیہ شناں سی۔ ایہہ اوہ اے جیہدے اگے سارا زمانہ سرنیواں کر کے کھلوندا اسی تے پورے عالم وچ جیہڑی سب توں امیر سی۔ ایہہ اوہ اے جیہڑی سونے دے تخت اُتے بیٹھدی سی تے جیہدے اگے پورا ملک سوائی بن کے آوندا سی۔ ایہہ سارا حال سن کے تے اوہدی حالت ویکھ کے یوسف زار و زار روانے۔ اوہناں دے دل وچ رحم پے گیاتے اوہناں نے زیلخا نوں پچھیا کہ اج کیہ حال اے؟ زیلخا نے آکھیا کہ جو کجھ تینیوں ظاہر نظر آرہیا اے۔

پہلے زیلخا دس رہی سی کہ میں کون آں۔ ہن یوسف تے زیلخا دا مکالہ ہو رہیا اے۔ مولوی غلام رسول عالپوری نے ایس مکالے نوں بڑے سُبھے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ یوسف زیلخا نوں پچھ رہے نہیں کہ تیر اوقت کیوں لگھیا؟ زیلخا آکھدی اے کہ میں سارا حال تینیوں سنادتا اے۔ یوسف نے پچھیا کہ مینوں دس زیلخا تیری جوانی

کدھر گئی؟ زلخانے آکھیا کہ میں اپنی جوانی تیرے عشق اُتے قربان کر چھڈی اے۔ یوسف نے پچھیا زلخانج تیرا حُسْن کتھے گیا؟ زلخانے آکھیا کہ تیرے بھر وچ رُڑھ گیا۔ یوسف نے پچھیا کہ تیریاں زلفاں تیرے والاں دی چک تیرا جمال کدھر گیا؟ زلخانے آکھیا تیرے وصل دی دوری تیرے غماں نے بھجاو تا۔ یوسف نے پچھیا کہ زلخانے تیرے دندال دی سلک کدھر گئی؟ زلخانے آکھیا تیرے وصل لئی دعاواں کر دیا گھس گھس کے ٹٹ گئے۔ یوسف نے پچھیا زلخانے لب دی لائی کدھر گئی؟ زلخانے آکھیا کہ تیری جدائی نے ساڑ ٹٹی۔ یوسف نے پچھیا دس زلخانے تیریاں اکھاں کدھر گئیاں؟ زلخانے آکھیا تیری جدائی وچ ختم ہو گئیاں۔ یوسف نے پچھیا زلخانے تیریاں وڈیاں کدھر گئیاں؟ زلخانے آکھیا جدوں داتوں وچ گوچ گئیاں۔ یوسف نے پچھیا: زلخانے تیریاں کدھر گئیاں؟ زلخانے آکھیا اودن گزر گئے ہن زمانہ بدل گیا۔ یوسف نے پچھیا: زلخانے تیری اوہ عقل کدھر گئی؟ زلخانے آکھیا تیرے عشق دے غصب نے گھیر لئی۔ یوسف نے پچھیا زلخانے تیرے نین کیوں روندے نیں۔ زلخانے آکھیا میرے چھرے توں دکھاں دی گردھوندے نیں۔ یوسف نے پچھیا کہ زلخانے تیرے تے ایہہ سختیاں کیوں آیاں؟ زلخانے آکھیا جیہڑیاں سختیاں میں تیرے اُتے کیتیاں اوہ، ہن میرے سرتے پے گئیاں جیہڑے ظلم میں تیرے اُتے کیتے اوہ ہن میرے اُتے آئے تیرے وچھڑن توں بعد میں دوزخ دے وچکار زندگی گزاری۔

لیلی مجنوں (بادہ گلگلوں)

لیلی مجنوں دا حصہ صحرائے عرب نال تعلق رکھدا اے جیہڑا فارسی ادب راہیں پنجابی ادب تیک اپڑیا۔ ایں قصے نوں جیہڑے پنجابی شاعر اں لکھیا اے اوہناں وچ حافظ برخوردار، سہبیل اہوری، احمد یار مرالوی، امام بخش، حشمت شاہ، عالم، فضل شاہ، گوڈر شاہ، محمد بخش نوروز، عبدالحکیم قاضی، مولا بخش مستری، نذیر احمد منظور بڑ، دائم اقبال دائم، ماسٹر محمد صادق قریشی، میاں مسکین، طالب چشتی، غلام رسول حسرت، فضل حق، ناصر، نور محمد، احمد دین، اکبر شاہ، بوئے شاہ، خوشی رام، دیوی دیال، عبد الجید کریام والا، گوپال سنگھ، محمد بونا گجراتی، مولا شاہ سائیں، ملکھی رام، موہن لال، نظام دین، ہاشم شاہ، عشق لہر، مقبول احمد ہوراں دے نال آوندے نیں۔ ایں قصے دے جزوی حصیاں نوں وی کئی شاعر اں نے لکھیاں۔⁽⁶⁹⁾

ایہناں قصیاں دے وچ شاعرانہ تخلیل تے نسوائی جمال تے سراپا نگاری اوہناں دے وکھو وکھنال دے حوالے نال کیتی گئی اے جیہد اویر والا گلے تخلیل کیتا جا رہیا اے۔

دائم اقبال دائم (1909ء۔ 1978ء) دی شاعری دار جہاں اسلامی اے۔ اوہ آزادی توں پہلاں دے لکھن والیاں وچ وی شمار کیتے نیں۔ اوہناں بے شمار کتابیں لکھیاں پر اوہناں نے لکھے ہوئے قصیاں وچ سو ہنی مہینوال، یوسف زلخا، ہیر سیال، مرزا صاحب، ابراہیم ادھم، سیف الملوك، لیلی مجنوں، شہزادی نور اقبال، سی، شاہ مراد تے شاہنامہ کربلا گنے جاندے نیں۔ اپہناں قصیاں وچ تصوف دار نگاہ گھڑواں اے۔ عربی فارسی دے لفظاں دا اور تارا عام اے۔⁽⁷⁰⁾ دائم اقبال دائم ہوراں نوں اسیں 1857ء توں 1947ء دے دور وچ وی گن سکدے آں۔ کیوں جو اوہناں دے کافی تھے 1947ء توں پہلاں چھپ چکے سن۔ دائم اقبال دائم دا قصہ ”لیلی مجنوں“ منظوم داستانی ادب وچ اک اہم مقام رکھدا اے۔

مجنوں جدوں گھر آجندے اے پر اوہنوں لیلی دا خیال ہر ویلے ترقاندا تے ستاندار ہندے اے۔ اوہنوں ہر پاسے لیلی دے جلوے نظریں آؤندے نیں۔ اوہ ساہ ساہ نال لیلی لیلی پکار دا اے۔ لیلی نوں عرفان تے تصوف دی علامت بنائے آکھیا اے:

اک لیلی دی کرم نگاہ کافی دنیا دین دے وچ نجات بایا
اوہ دے حسن دے تے میرے عشق سندے سکے لکھ نہ کوئی درجات بایا
مشی شاعر مضمون نگار لکھاں سٹ بیٹھے نے قلم دوات بایا
محرم حال اے دائم اقبال دائم واسو واس تے ضلع گجرات بایا⁽⁷¹⁾

قیس (مجنوں) دے عشق نے اوہ دے پیوتے قبیلے واسطے جیہڑا اوڈا مسئلہ کھڑا کر دتا اسی۔ ایس دے حل لئی عامری قبیلہ امیر سرور نوں قیس ول دھیان کرن لئی پریر دا اے۔ اوہ دھر مجنوں نوں پیریں بیڑیاں تے گلے وچ سنگل پا کے قید کر دتا جاندے اے۔ پر اوہ فیر وی لیلی لیلی ای پکار دا اے۔ اوہ دے عشق وچ ہور پکیائی تے جذبے وچ ہور سچائی پیدا ہو جاندی اے:

مینوں کل معموق ، معشوق آکھن، عاشق زار کوکن عاشق زار ہاں میں

کھاؤ خار تے ہاں گلبرگ نازک جے گلبرگ آکھو تاں مڑ خار ہاں میں⁽⁷²⁾

دائم ہوراں قصے وچ بیان نوں ہور زور دار بناوں لئی ”باراں ماہ“ وی شامل کیتے نیں۔ اوہناں ”باراں ماہ“ راہیں لیلی دے دلی جذبیاں تے بھر فراق دیاں کیفیتیاں نوں کھول کے بیان کیتا اے۔ اوہناں نے ”کوئل“،

”مکاکا“، ”بلبل“ تے ”پی“ دے حوالے نال لیلی دی دلی تے ذہنی کیفیت نوں ظاہر کیتا اے۔ ایہہ جنور فرماق تے بھر دیاں علامتاں نیں تے ایہناں دے حوالے نال لیلی دے وچھوڑے نوں بیان کیتا اے۔ دامُ ہوراں دی ایہہ شاعری پڑھ کے پتھے لگدا اے پئی اوہناں نوں کلاسیکی شاعری اُتے کنایا عبور سی تے اوہ ایس شاعری توں کس انداز نال استفادہ کر دے سن۔ ایتھے اسیں مثال دے طور تے اک مہینے دی نسبت نال لیلی دی کیفیت نوں ظاہر کرنے آں جیھٹھ دے سرناویں ہیٹھ اوہ آکھدے نیں :

ڈھونڈاں رات اندر ہرڑی نین دیئے دو بال
اپن آپ بساریا چڑھ یتیم کی بھال
پی تو نجد پہاڑ پر بیٹھے ڈیرے ڈال
حال کہیو بے حال کا جا دامُ اقبال⁽⁷³⁾

ایہناں شعراں وچ بابا فرید شکر گنج دی شعری مہک تے فکری گونج سنائی دیندی اے تے دو جے ایہناں شعراں را ہیں دامُ ہوراں بھرتاں دے موسم تے فرماق دیاں رُتاں نوں سال دے باراں مہینیاں اُتے کھلا رکے پیش کیتا اے۔ لیلی دے کربتے سمنے دے جر دیاں وکھو وکھ شکلاں سامنے آگئیاں نیں۔ پنجابی کلاسیکی شاعری وچ نسوائی کرداراں دی سر اپا نگاری پنجابی کلاسیکی ادب وچ اک عمدہ مثال اے جیہدے شاعر انہ تخلی دل دیاں اتحاد ڈو گھیائیاں نال بیانیہ گیا اے جیہڑا پنجابی ادب دا اک انمول خزانہ اے جیہدے تے کئی باب رقم کیتے جاسکدے نیں۔

References:

- * Asstt. Prof. Department of Punjabi, Govt. College University, Faisalabad.
- ** M.Phil. Scholar, Department of Punjabi, Govt. College University, Faisalabad.
- 1. Qazi Jamāl Hussain, Jamāliyāt aur Urdū Shāiri, (‘Ali Gaṛḥ: Maktaba Jami’ā Limitid Shamshād Mārket, 2001), 14.
- 2. Ibid, 15.
- 3. Ibid, 20.

4. Majnūn, Ahmad Siddique, *Tārīkh-i-Jamāliyāt* (Vol. 1), ('Ali Garh: 1959), 312.
5. Muslim-ibn-ul Haj, *Sahī Muslim* (Vol. 1), Khalid Ihsan, (Lāhore: 2014), 161.
6. Sūrat al-Tīn, Pārā 30, Āyat: 4
7. Urdun Admin, *Fanūn-i-Latifa aur Insān*, Tarjama Sayyid 'Abid 'Ali 'Abid, (Lāhore: Maqbūl Academy, 1964), 32.
8. Muhammad Iqbāl Bhutta, Doctor, *Khatati ke Farogh Men Lāhore ka Hisṣa*, Maqala Ph.D, (Sho'ba Tarīkh Punjab University Lāhore, 2000), 1202.
9. Hafiz Ahmad, Doctor, *Qisṣa te Punjābi Qisṣa*, (Gujrānwāla: Farogh-i-Adab Academy, 2005), 114.
10. Shahbāz Malik, Doctor, Natārai, (Lāhore: Tāj Book Depot., 1979), 52.
11. 'Abdul Ghafur Quraishi, *Punjābi Adab di Kahāni*, (Lāhore: Pākistān Punjābi Adabi Board, 1987), 228.
12. Pilū, *Mirza Sāhibān*, Murattaba: Doctor Faqīr Muhammad Faqīr, (Lāhore: Panjnad Academy, 1989), 15-18.
13. 'Abdul Ghafur Quraishi, *Punjabi Adab di Kahāni*, 245-246.
14. Hafiz Barkhurdār, *Mirza Sāhibān*, (Islāmabad: Lok Virsa, 1984), 60.
15. Mian Muhammaduddīn, *Tuhfatul Fuqara - Qiṣṣa Mirza Sāhibān*, (Lāhore: Punjāb Institute of Language, Art & Culture, 2007), 12.
16. Ghulām Azam, Inc. "Tuhfatul Fuqara - Qiṣṣa Mirza Sāhibān", (Lāhore: Punjab Institute of Language, Art & Culture, 2007), 10.
17. Mian Muhammaduddīn, Tuhfatul Fuqara - Qiṣṣa Mirza Sāhibān", 23.
18. In'ām ul Haq Jāved, Doctor, *Punjābi Zubān o Adab ki Mukhtaṣar Tārīkh*, (Islāmabad: Muqtaḍra Qaumi Zubān Pākistān, 1997), 325-326.
19. Wāris Shāh, *Heer Wāris Shāh*, (Compiled): 'Abdul 'Azīz Bār at Lāw, (Lāhore: 'Azīz Bukdīpū, 1995), 50.
20. Ibid, 51.
21. Ibid,

22. Ibid, 51-52.
23. Ibid, 52.
24. Ibid,
25. Hafiz Ahmād, Doctor, *Qışşa te Punjābi Qışşa*, 113.
26. Maula Baksh Kushta, *Punjābi Shā'rāñ Da Tazkira*, (Lāhore: Mian Maula Baksh Kushta and Sons Templel Road, 1960), 140-145.
27. Doctor Hafiz Ahmād, “Sassi Hāshim Shāh di Tadvīn-e-Nau – Ik Zinda Jāved Adabi Mu’jza” Inc. “Sassi Punnū az Sayyid Hāshim Shāh”, Tadvīn: Anwār Ahmād I’jāz, (Lāhore: Book Home , 2007), 34.
28. Sayyid Hāshim Shāh, *Sassi Punnūñ Ma’ Urdū Tarjuma*, Tadvīn: Anwār Ahmād I’jāz, (Lāhore: Book Home, 2007), 57.
29. Ibid, 58.
30. Ibid, 94.
31. Hafiz Ahmād, Doctor, *Qışşa te Punjabi Qışşa*, 113.
32. Sayyid Hāshim Shāh, *Shīrīñ Farhād*, (Compiled): Sayyid Mumtāz Ahmād Hāshmi, (Lāhore: Al-Rehān Publications, 2008), 10-11.
33. ‘Abdul Ghafur Quraishi, *Punjabi Adab di Kahāni*, (Lāhore: Pākistān Punjabi Adabi Board, 1987), 319.
34. Qādir Yār, *Qışşa Pūran Bhagat*, *Saudhanhār*: Sharīf Sābir, (Lāhore: Sucheet Kitāb Ghar, 2007), 22-23.
35. Hafiz Ahmād, Doctor, *Qışşa te Punjabi Qışşa*, 112-113.
36. ‘Abdul Ghafur Quraishi, *Punjab Adab Di Kahāni*, 370.
37. Fazal Shāh Navāñ Koñī, *Sohni Mahinwāl*, (Gujrāt: Almaseer Trust Library Wa Markaz-i-Tahqīq-o-Tālīf, 2003), 27.
38. Ibid,
39. Ibid,
40. Ibid,
41. Ibid, 28.
42. Ibid,
43. Ibid,
44. Ibid,
45. Ibid,
46. Ibid,
47. Ibid,

48. Ibid,
49. Ibid,
50. Ibid,
51. Ibid,
52. Ibid,
53. Hafeez Ahmad, Doctor, *Qiṣṣa te Punjābi Qiṣṣa*, 114.
54. Hafeez Ahmad, Doctor, *Qiṣṣa te Punjābi Qiṣṣa*, 78.
55. Mian Muhammad Bakhs̄h, *Saif-ul-Malūk*, Research & Compilation, Chaudhry Muhammad Ismā'īl Cecī, (Lāhore: Punjāb Institute of Langauge, Art & Culture, 2018), 142.
56. Ibid, 144.
57. Ibid, 148.
58. Ibid, 158.
59. Ibid, 236.
60. Mian Muhammad Bakhsh, *Saif-ul-Malūk*, Research & Compilation, Chaudhry Muhammad Ismā'īl Cecī, 237.
61. Ibid,
62. Ibid,
63. Ibid,
64. Hafiz Ah̄mad, Doctor, *Qiṣṣa te Punjābi Qiṣṣa*, 111-112.
65. Ibid,
66. Ibid,
67. Maulvī Ghulām Rasūl Alām Pūrī, *Ahsan-ul-Qiṣṣas*, (Lāhore: Sang-i-Mil Publications, 2000), 218-222.
68. Ibid,
69. Hafiz Ah̄mad, Doctor, *Qiṣṣa te Punjābi Qiṣṣa*, 112.
70. 'Abdul Ghafūr Quraishi, *Punjābi Adab di Kahāni*, 474.
71. Dāim Iqbāl Dāim, *Lailā Majnūn* (Bādah Galgūn), (Lāhore: Malik dīn Muḥammad and Sons, 1956), 52.
72. Ibid, 58.
73. Ibid, 123.

